

O'ZBEK XALQ DOSTONLARIDA REALIYANING IFODALANISHI

Termiz Davlat Universiteti Lingvistika :O'zbek Tili

II bosqich magistranti

Mengpo'latova Hafiza

Kalit so'zlar: *urf-odat, marosim, sovchilik, to'qqiz tovoq, chimildiq, qiz yashirar, ro'mol o'rash, po'ta.*

A.V.Feodorov – realiyalar deganda, original matndagi hududiy ko'rinishini ifodalovchi, biroq o'zga xalq hayotida yoki boshqa tilda mazkur so'zning aniq bir ekvivalenti bo'lmagan so'zlarning ifodasini nazarda tutadi.¹⁹ Xalq dostonlarida maishiy hayotimizda muhim o'rin egallaydigan oilaviy-maishiy marosimlar o'z badiiy ifodasini topgan.

Xalqimizda bu turdagi urf-odatlar talaygina va shunga o'xshash bir qator urfga aylanayotgan udumlar ham mavjud. Qadimda ota-bobolarimiz yashagan davrda ham to'y marosimlari, udumlar keng nishonlangan. Ushbu urf-odatlarining nomlari tilshunoslik nuqtayi nazaridan boshqa xalqlar uchun vujudga keladigan realiya hodisasini xalq dostonlari misolida tadqiq qilinadi.

Ro'mol bog'lash – Sovchilik bilan bog'liq "ro'mol bog'lash" udumi qizning boshini "band qilish", ya'ni fотиha qilishni ramziy ifoda etadi. "Ro'mol o'rash" marosimidan so'ng bu qizga boshqa uydан sovchi kelmagan.

Sovchilikning dastlabki bosqichi "Alpomish" dostonida shunday tasvirlanadi. Unda yetti qalmoq bahodirlarning onasi Surxayl kampir Qorajon uchun Barchin yashaydigan xonadonga tashrif buyuradi. Bu jarayon dostonida Surxayl tilidan keltirilgan quyidagi she'riy parchada o'z ifodasini topgan:

O'zbaklarning yaxshi qizi bor bo'lsa,
Atashtirib ro'mol berib kelaman.
O'zbaklarning yaxshi qizi bor bo'lsa,
Boshi bo'shmi deyin, avval so'rayin.²⁰

"Kampir o'ldi" marosimi – nikoh to'yining bir qismi hisoblanadi. Bu marosim ba'zi joylarda kelinning uyida, ayrim hududlarda kelin kuyovnikiga olib kelingandan keyin amalga oshirilgan.

"It irillar"- Bunga ko'ra, bir necha ayollar itga o'xshab irillab, kuyovning chimildiqqa kirishiga ruxsat bermagan. It holatiga kirib kuyovning oldini to'sishgan. Kuyov ularga nimadir hadya bergach, xotinlar uning chimildiqqa kirishiga qarshilik ko'rsatishmagan. Bunda it himoyachi ruh ramzini ifoda etgan²¹, "choch siypatar", "qo'l ushlatar" kabi

¹⁹ Федоров А.В. Искусство перевода и жизнь литературы. – Москва, 1983

²⁰ "Alpomish" xalq dostoni Tosh 2014 Tafakkur nash

²¹ Asqar MUSAQULOV O'zbek xalq lirikasi. Monografiya Buxoro 2014

marosimlar ham to'y tomosha tugagandan so'ng bajarilgan. Hozir ham Surxondaryo viloyatining ko'pgina hududlarida qo'llanilib kelinadi.

Chimildiq – kelin-kuyovni magik himoya qilish, ularning baxtli, serfarzand bo'lishi uchun yasalgan ritual buyum.²²

“Alpomish” dostonida marosimlar kelin, ya'ni Barchinning uyida amalga oshiriladi: “Baxmal o'tovda chimildiq tutib, kuyov navkarlari bilan kuyovni kirgizmoqchi bo'lib, bir necha xotinlar «kampir o'ldi» bo'lib, o'lganiga bir nima olib, «it irillar» degan rasmini qilib, bunga ham bir nima berib, har zamon salom solib, uydan ichkari kirib, chimildiqda o'tirib, oldiga dasturxon solib, qo'ylarning to'shini pishirib olib kelib, bularning oldiga qo'yib, xo'p yeb to'yib, kuyov navkarlarga to'ppi, ro'mol, sarpoylar berib, hammasi o'z rasmi-qa'dasini qilib, kuyov navkarlar chiqib, mazgiliga – joy joyiga qarab ketdi. Barchinni bekning qoshiga olib kelmoqchi bo'lib, ko'p qizlar o'rtaga olib, baxmal qoplagan oq kigizga solib, «qadimgi rasmimizni qilamiz», – deb qizlar. ko'tarib, ko'targani quvvati kelmay halak bo'lib, uytib-buytib olib kelib, Hakimbekning qoshiga olib kirib, xotinlar rasmini qilib, “choch siypatar”, “qo'l ushlatar”ini qilib, bir necha yangalar sho'xlik qilib turib: «nima qilsangiz, ixtiyor o'zingizda», deb sho'xlik bilan bir nechasi javob berib, har qaysisi o'z mazgiliga ketdi. Bu o'tov ikkoviga tanho tegib qoldi.²³

To'qqiz tovoq – Kelinning kuyov tomonga yuborgan to'qqiz tovoqdan iborat har xil noz ne'matlari. Alpomish dostonida ushbu odat quyidagicha ta'riflangan:

To'y oxir bo'lib, ko'pchilik uyiga tarqab ketgach, yigitlar kuyovning atrofini o'rab, kuyov navkar bo'lib turgan. Shunda:

O'zbekning rasimi shunday buladi:

Qizu juvon – bari yig'ilib keladi,

Ayollari to'qqiz tovoq qiladi,

Kuyovning oldiga shunday boradi,

Opborgan taomin nukarlari eb,

Tovog'iga tanga-tilla soladi.

Ne bir xotinlar vaqti xush bo'p boradi,

Ancha tanga bunda unum qiladi.²⁴

“Qiz olib qochar” yoki “qiz yashirar” - o'zbeklar orasida nikohdan oldin o'tkaziladigan qadimiy udumlardan biri hisoblanadi. Respublikamizning ba'zi qishloqlaridagi odatga ko'ra, qishloq qizlari va kelinlari turmushga chiqayotgan qizni opqochib, biror bir xonadonga yashirishadi. Kelin yangalar qizni rosa izlashadi.²⁵ “Alpomish” dostonida tasvirlanganidek:

²² Qarang. Nikohdan so'ng amalga oshiriladigan urf- odatlar.(Alpomish dostoni misolida) Maxbuba Baxshilloloyevna Sharipova BuxDU O'qituvchi

Gulasal Shavkat qizi Farmonova BuxDU talabasi

²³ Alpomish” xalq dostoni Tosh 2014 Tafakkur nash

²⁴ Alpomish” xalq dostoni Tosh 2014 Tafakkur nash

²⁵ Худойқулова Л. Сурхон воҳаси совчилик қўшиқлари ва айтимлари. / Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. Таниқли фольклоршунос олим, профессор О.Сафаров таваллудининг 70 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами. 2-китоб. – Т.: Фан, 2010. – Б.157.

O'rtaga o't yoqib qizlar turadi,
Salom solib bekni boshlab boradi.
Shu zamonda uyga yaqin bo'ladi,
Uy ichinda katta odamlar turadi,
Sanam qizlar bari yig'ilib qoladi,
Barchinoyni bul o'rtaga oladi,
Qadimgi rasimi shunday bo'ladi,
Barchinoyni qiz opqochdi qiladi.
Ne kelinlar yurib qizni so'radi,
Bir erdan bularni topib oladi.²⁶

Bunda yangalar kelinni yashirganlarning talabini qondirib, ularga ziyofat uchun pul yoki sarpo-sidra bermagunicha, kelin yashirilib qo'yilgan xonadon aytilmagan. Berilgandan so'nggina, ular kelinni olib kelib berishgan.

“Erga ko'rsatdi”- kelinning otasi bir qo'yni so'yib, kuyovni chaqirib, ziyofat bergan, unga va yaqinlariga sarpolar ulashgan. So'ngra yo'lga otlangan kelin kuyovlarga ota “oq fotiha” beradi. Alpomish dostonida Boysarining Barchinni uzatayotgandagi so'zi, ota sifatidagi fotihasi shunday berilgan:

Jonim bolam, Barchin, ko'ngling bo'lmagin,
Otam qoldi, deb sen xafa bo'lmagin,
Ko'p yashagin, ko'p yilgacha o'lmagin,
Yaxshilik ko'r, yomonlikni ko'rmagin....
Tengquringga qo'shdim senday bolamni.²⁷

Dostonlarda milliy madaniyatni ifodalovchi so'zlardan bosh kiyim turlarini ko'rib chiqamiz.

Kuloh – bosh kiyimi hisoblanib tepa tomoni ingichkalashib chiqqan bosh kiyimi (asosan, darvesh, qalandarlar kiyadigan uchli qalpoq hisoblanadi).

Ravshan dostonida bu so'z aynan Ravshanning bir yurtidan ikkinchi yurtga kelgandagi holati va aslzodaligiga ishora qilish maqsadida qo'llangan. Ya'ni doston qahramoni o'zga elda misoli qalandarday yuribdi, ammo uning savlati va o'zini tutishi aslzoda ekanligi bilinib turadi. Zarli so'zining esa kuloh bilan birga qo'llanishi uning o'z yurtida bekligi, badavlatligiga ishora tarzida foydalanilgan:

“Zulflari tilladan, zarli kulosi,
Topilmaydi shirin jonning hiylasi,
Bilmayman, qayerdan kepti bog'ingga,
Qaysi yurtda, qanday shohning bolasi”²⁸

Dostonda qalpoq leksemasi ham o'ziga xos alohida o'rin tutadi.

²⁶ Alpomish” xalq dostoni Tosh 2014 Tafakkur nash

²⁷ Alpomish” xalq dostoni Tosh 2014 Tafakkur nashr

²⁸ “Ravshan” xalq dostoni Tosh. 2011 Sharq nashr

Qalpoq – yupqa matodan qilingan bosh kiyimi ma’nosini anglatib, har qanday to’qima yoki matodan tikilgan bosh kiyim hisoblanadi. Narsalar ustini berkitib, qoplab turadigan soyabon yoki qopqoqdir. Masalan, “Kunlardan bir kuni Go’ro’g’libek parilar bilan o’tirib edi, Ravshanbek ayni o’n uch yoshida, zarli qalpoq boshida, yuzi yarqirab, kokili tirqirab eshikdan salom berib bordi: “Bizning yutting yasmini bilmagan, hali eshitganing yo’qmidi, Zulxumoy yomon bo’pti yashamaguy, shu vaqtda yigitlayga qalpoqni yasm qilib sotadi, qalpoqning oldini ming tanga, oyqasini besh yuz tangadan sotadi”²⁹

Dostonda ushbu so’z xalqimizning milliy bosh kiyimini ifodalagan. Bozorni ta’riflashda qalpoq bozori tilga olingan. Bundan tashqari dostondagi boshqa obrazlar orqali ham qalpoq so’zini uchratishimiz mumkin. Bu atama bugungi kunda ham qo’llanilish chegarasini saqlab qola olgan.

Telpak – tepasi aylana, doira shaklga ega, tekis mo’yna qishki issiq bosh kiyimi hisoblanadi. Xorazmda cho’girma, ba’zi joylarda qadimiy bosh kiyimi sifatida bo’rk deb ham ataladi.

“Qayerda qalpoq bozori,
Qoziqda telpak bozori,
Qatlama, chalpak bozori,
Tupak ham bargak bozori,
Qalpoq bozori qaysidi”³⁰

Bargak – Ayollar peshonasiga, ko’ksiga taqadigan oltin yoki kumush tangalardan tuzilgan bargnusxa ziynat buyumi, taqinchoq ma’nosini anglatadi. Yuqoridagi misolda bargak so’zi ham keltirilgan.

Dastor – esk.ayn. salla. Salla boshga o’raladigan erkaklar bosh kiyimi.³¹ Hozirgi kunda ushbu so’z shakl jihatidan o’zgarishga uchramagan, lekin qo’llanilish doirasi chegaralangan. Dostonda bu leksema Roshan tilidan aytilgan misralarda keltirilgan

“ Boshima zarlidan dastor o’rayman,
Tush ko’rganda yaxshilikka yo’rayman,
Hayron qoldim elatingning rasmiga,
Ena sendan shu bir gapni so’rayman ”

Po’ta – salla, ro’mol; dakana. Doston matnida bu atama bosh kiyim ma’nosida kelgan. “Xasanxon o’g’lini tanimadi. Nima uchun? Ravshanxon takpo’shi to’ni bilan po’ta boshida maktabda o’qir edi. Aslo o’g’lini bu sha’n-u shavkatda ko’rgani yo’q edi. Xasanxon darvozabonga aytdi: - E jo’ra. Mana bu bola qanday manglayi xudo suygan odamning bolasi ekan?”

“Alpomish” dostonida ham po’ta leksemasi uchratishimiz mumkin. Ammo unda bu atama shunday keltirilgan:

“Belingga boylabsan zarrin po’tangdi,

²⁹ “Ravshan” xalq dostoni Tosh. 2011 Sharq nashr

³⁰ “Ravshan” xalq dostoni Tosh. 2011 Sharq nashr

³¹ Qarang O’zbek. tilining izohli lug’ati 2006

Xudoyim kechirgay qilgan xatongni,
Xafa qilib ketma menday otangdi,
Xabar bergin, qo'zim, qayda borasan?"

Po'ta – belga aylantirib bog'lanadigan qimmatbaho, uzun belbog' hisoblanadi. Bu misolda leksemaning ikkinchi ma'nosi anglashilgan. Ya'ni, belga bog'lanadigan kamar, belbog'. "Ravshan" dostonining o'zida ham bu atama ikki ma'noda: boshga o'raladigan kiyim va belga bog'lanadigan kamar ma'nosida ifodalab kelingan.

Ro'mol – yuzga tutiladigan mato: sochiq, ro'mol (cha)] ayollar boshiga o'raydigan, odatda, to'rtburchak shakldagi mato.³²

"Ro'mol bilan shipirib,
Yuziga urgan garddi.
Kimga aytsin bek Ravshan,
Ko'nglida ichki darddi.
Tomosha qing yoronlar,
Ravshanxonday bir marddi"

Yoki yana bir o'rinda:

"Men qachon borarman sening qoshingga
Borib mehmon bo'lsam, oppoq to'shingga,
Zarli ro'mol yarashmasmi boshingga,
Yor, aylanay, qalpoq tikkan qo'lingdan"

Xalq dostonlarida maishiy hayotimizda muhim o'rin egallaydigan oilaviy-maishiy marosimlar o'z badiiy ifodasini topgan. Xalqimizda bu turdagi urf-odatlar talaygina va shunga o'xshash bir qator urfga aylanayotgan udumlar ham mavjud. Qadimda ota-bobolarimiz yashagan davrda ham to'y marosimlari, udumlar keng nishonlangan. Ushbu urf-odatlarining nomlari tilshunoslik nuqtayi nazaridan boshqa xalqlar uchun vujudga keladigan realiya hodisasini xalq dostonlari misolida tadqiq qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Alpomish" xalq dostoni Tosh 2014 Tafakkur nash
2. Asqar Musaqllov O'zbek xalq lirikasi. Monografiya Buxoro 2014
3. Худойқулова Л. Сурхон воҳаси совчилик қўшиқлари ва айтимлари. / Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. Таниқли фольклоршунос олим, профессор О.Сафаров таваллудининг 70 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами. 2-китоб. – Т.: Фан, 2010. – Б.157.

³² Qarang O'zbek. tilining izohli lug'ati 2006